

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ ПРИРОСТУ ЗНАТЬ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ У СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

NORMATIVE-LEGAL FACTOR OF DEVELOPMENT OF THE NATURE OF KNOWLEDGE OF STATE LANGUAGE POLICY IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION

У цій статті надається загальна характеристика мовної ситуації в Україні, аналізуються чинники (причини), що її спричинили, встановлюється різниця між поняттями «державна мова» та «офіційна мова», надається аналіз деяких положень значущих нормативно-правових актів, що діяли чи діють в Україні. Отримані результати оцінювання дають змогу більш обґрунтовано підходити до формування нормативно-правових чинників розвитку приросту знань державної мовної політики у системі публічного управління.

Ключові слова: публічне управління, державна політика, мовна політика, нормативно-правовий чинник, приріст знань, розвиток, система.

действуют в Украине. Полученные результаты оценки позволяют более обоснованно подходить к формированию нормативно-правовых факторов развития прироста знаний государственной языковой политики в системе публичного управления.

Ключевые слова: публичное управление, государственная политика, языковая политика, нормативно-правовой фактор, прирост знаний, развитие, система.

This article provides a general description of the language situation in Ukraine, analyzes the factors (causes) that caused it, establishes the difference between the concepts of "state language" and "official language", analyzes some provisions of significant legal acts that are in force and that act in Ukraine. The obtained assessment results allow a more reasonable approach to the formation of regulatory and legal factors for the development of an increase in knowledge of the state language policy in the public administration system.

Key words: public administration, state policy, language policy, regulatory factor, knowledge gain, development, system.

УДК 35:351/354

Шмагун А.В.

к. наук із держ. упр.,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

В данной статье дается общая характеристика языковой ситуации в Украине, анализируются факторы (причины), которые ее вызвали, устанавливается разница между понятиями «государственный язык» и «официальный язык», дается анализ некоторых положений значимых нормативно-правовых актов, которые действовали и

Постановка проблеми у загальному вигляді. В Україні відбувається швидке зростання знань у галузі публічного управління та адміністрування. В цьому контексті заслуговують на увагу нові підходи та методи, що забезпечують таке зростання. Серед таких підходів важливе місце займає нормативно-правовий чинник розвитку приросту знань державної мовної політики у системі публічного управління. Водночас нормативно-правовий чинник потребує оцінювання, а на його основі – подальшого удосконалення певних нормативних моментів у зазначеній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних та нормативно-правових чинників розвитку приросту знань державної мовної політики в системі публічного управління присвячені у вітчизняній галузі науки державного управління роботи таких науковців: В. Бакуменка, В. Баштаніка, Н. Бондарчук, О. Васильєвої, Н. Васильєвої, К. Ващенко, Д. Власенка, Г. Дмитренко, Т. Іванової, О. Карпенка, О. Кіктенко, С. Кравченка, М. Лахижи, Т. Маматової, Б. Козьмука, В. Колісника, І. Лопушинського, Є. Ткаченка та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Розвиток приросту знань державної мовної політики являє собою нове поняття у системі публічного управління.

Тому варто зазначити, що низка проблем у нормативному аспекті щодо державної мовної політики потребує саме розвитку приросту знань у нормативно-правовому чиннику в такій системі, як публічне управління.

Мета статті – аналіз нормативно-правового чинника розвитку приросту знань державної мовної політики у системі публічного управління.

Виклад основного матеріалу. Надання правового режиму певній мові породжує низку прав та обов'язків, як у громадян загалом, так і в держави, зокрема шляхом закріплення відповідних прав і обов'язків в її представників – службових осіб, діяльність яких пов'язана з виконанням функцій держави. Наприклад, громадяни зобов'язані вивчити державну мову та володіти нею, натомість держава зобов'язана забезпечити змогу громадян опанувати державну мову. Особливим обов'язком держави є захист державної мови.

Таким чином, для формулювання дефініції варто залишити лише найважливіші ознаки, які відрізняють це поняття від суміжних. Законодавче закріплення правового режиму у світі не є обов'язковим, проте для українського законодавства ця ознака є суттєвою. Сфера обов'язкового використання, а також права і обов'язки громадян та держави – це

ті ознаки, які істотно впливають на розмежування понять «державна мова», «офіційна мова», «мова міжнародного спілкування», «регіональна мова» тощо.

Г. Єрмошин вважає: «Державна мова» – це мова, яку в обов'язковому порядку зобов'язані використовувати всі суб'єкти права у сферах забезпечення встановленої єдності розуміння й оформлення державної волі й державно-правового регулювання» [2, с. 19]. А. Солодов вважає, що основна мета державної мови полягає в «забезпеченні розуміння одними частинами державного механізму других частин для ефективного виконання державним апаратом функцій держави та забезпечення розуміння державним апаратом звернень громадян у цілях задоволення потреб останніх» [10, с. 41]. Саме тому сферу обов'язкового використання державної мови дослідник визначає через групи суспільних відносин, які тісно пов'язані з виконанням державою її функцій, і називає її офіційною сферою спілкування. Якщо говорити точніше, то під цією словосполучкою він розуміє сукупність суспільних відносин, які пов'язані з виконанням державних функцій, за участю цивільних і службових осіб.

Доречним є використання сполуки «офіційне спілкування» для позначення сфери використання державної мови, на відміну від неофіційної, яке «відбувається в неформальних комунікативних ситуаціях, без необхідності обов'язкового підтримання статусних норм комунікації; це спілкування друзів, приятелів, закоханих тощо» [1, с. 34].

Разом із тим не вважається за необхідне наголошувати на обов'язковості використання державної мови в цій сфері й ось чому. У комунікації є дві сторони, яких ми не називаємо, тож говорити про обов'язковість означатиме зобов'язувати обидві сторони використовувати саме державну мову, що не завжди виправдовується законодавчими вимогами. Тому узагальнена назва сфери використання державної мови цілком достатня для дефініції.

Враховуючи вищезазначене, маємо таке визначення: державна мова – це засіб офіційного спілкування держави, закріплення (використання) якого породжує низку прав та обов'язків громадян та держави.

Варто сказати, що в нашій державі створено законодавчу базу, необхідну для здійснення мовної політики. У ст. 10 Конституції України записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших

мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [5].

Постановою Кабінету Міністрів України у 1997 р. були затверджені «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», а згодом, у 2003 р. ще однією постановою уряду затверджена «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 рр.». Обидва документи мали на меті розвиток, підтримку і захист державної мови в Україні.

Чи не вперше Верховна Рада України розглядала мовне питання 12 березня 2003 р. на парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні». В обговоренні взяли участь не тільки депутати, а й провідні науковці в галузі мовної політики, зокрема Л. Масенко, Ю. Кармазін, Д. Табачник та ін. У Рекомендаціях парламентських слухань від 22 травня 2003 р. підкреслено необхідність послідовного та виваженого підходу до вирішення мовних проблем, недопущення на цьому підґрунті політичних спекуляцій і міжетнічних конфліктів. Наголошується, що застосування мов у державі має стати чинником єднання та консолідації нації, а не розбрату.

Окремі спроби зміцнення державної мовної політики були зроблені у 2006 р. Указом Президента України № 625/2006 від 18 липня 2006 р. було створено Раду з питань етнополітики, до компетенції якої входили формування та реалізація державної етнополітичної політики, сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України. Крім того, Президент України видав Указ «Про державну мовну концепцію» від 15 лютого 2010 р. № 161/2010 [6]. Ця концепція визначала, що пріоритетом державної мовної політики має бути утвердження і розвиток української мови, повага до української мови та мов національних меншин, а будь-які прояви зневаги є неприпустимими.

Проект такого закону до Верховної Ради України був внесений 7 вересня 2010 р. народними депутатами України VI скликання О. Єфремовим, П. Симоненком та С. Гриневецьким (представники трьох сил, що становили на той час більшість у Верховній Раді – Партії регіонів, Комуністичної партії та Народної партії). Законопроект «Про мови в Україні», відповідно, був зареєстрований під № 1015-3 [8]. У Пояснювальній

записці до проекту закону зазначалося, що необхідність його прийняття зумовлена зобов'язаннями України щодо імплементації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, ратифікованої Верховною Радою України, нагальною потребою адаптації мовного законодавства України до стандартів міжнародного світового (на рівні ООН) та європейського (на рівні Ради Європи та ОБСЄ) права у сфері мовної політики.

Авторський колектив законопроекту, внесеного на розгляд Верховної Ради України шостого скликання, під час його розробки врахував практично всі рекомендації експертів Ради Європи і вважає, що в запропонованому проекті мета адаптації мовного законодавства України до світових та європейських стандартів в основному досягнута. Що стосується Венеціанської комісії та Комітету міністрів Ради Європи, то вони також визнають, що Україна є поліетнічною, багатомовною країною; державною мовою в Україні, згідно з Конституцією, є українська і її позиції необхідно зміцнювати. Саме державність української мови є стабілізуючим чинником у зміцненні єдності українського суспільства, ідентифікації громадян в єдину націю, фактором суверенітету й безпеки держави.

Разом із тим у своїх «Висновках і рекомендаціях» Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин К. Воллебек піддає критиці цей проект Закону: «Хоча проект Закону про мови містить низку значних удосконалень, у ньому також є кілька вагомих недоліків <...> Проект Закону про мову не здатен адекватно захистити мови малочисельних меншин, оскільки він майже винятково зосереджує увагу на захисті й просуванні російської мови. Замість сприяння двомовності з високим рівнем володіння державною мовою та російською або іншою мовою меншини, проект Закону про мови, ймовірно, послабить державну мову, яка є ефективним інструментом забезпечення соціальної єдності. У державному управлінні положення проекту Закону про мови впроваджують систему, в якій російська мова отримує виключні переваги, підвищуючи її статус фактично до статусу офіційної мови на більшій частині території України і зменшуючи стимули до використання державної мови. У сфері освіти положення, передбачені проектом закону «Про мови», можуть мати негативний вплив на мотивацію дітей до вивчення державної мови і, отже, вони не зможуть забезпечити баланс між метою збереження мов та ідентичності меншин, з одного боку, та сприянням вивченню державної мови, з іншого боку».

Через рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин К. Воллебека українській владі утриматися від ухвалення, протести опозиції та населення західних областей України цей проект 1 лютого 2011 р. був знятий із розгляду і згодом замінений новим – «Про засади державної мовної політики», який і був прийнятий українським парламентом і підписаний Президентом України 3 липня 2012 р.

У розпал Євромайдану, 23 лютого 2014 р. Верховна Рада визнала цей закон таким, що втратив чинність. Утім, О. Турчинов, який діяв на цей момент як в.о. президента, відмовився схвалити скасування закону.

На жаль, у законі залишилися положення, до яких були зауваження К. Воллебека й опозиційних фракцій парламенту. Зокрема, в законі залишилося положення, яким гарантується вільне використання поряд із державною мовою регіональних мов у роботі місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування у таких сферах, як економічна і соціальна діяльність установ, організацій, приватних підприємств, об'єднань громадян, освіта, наука, культура, інформація, ЗМІ та зв'язок, реклама.

У Законі «Про засади державної мовної політики» було задекларовано, що державна мовна політика України базується на визнанні і всебічному розвитку української мови як державної, гарантуванні вільного розвитку регіональних мов або мов меншин, інших мов, а також права мовного самовизначення і мовних уподобань кожної людини. У ст. 7 у переліку регіональних мов або мов меншин названо такі: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька (загалом 18 мов). Варто зазначити, що згідно з європейським розумінням, до мов, що знаходяться під загрозою, мають належати ті, що не мають підтримки відповідних етнічних держав і потребують захисту. В українській ситуації це, передусім, мови кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків та ін. Очевидно, з політичних причин до переліку потрапила й російська мова.

Як відомо, головне експертне-наукове управління Верховної Ради 23.05.2012 р. надало висновок, що законопроект має чимало вад і потребує доопрацювання. Комітет ВР України з питань культури і духовності констатував, що Закон не відповідає положенням Конституції України (ст. ст. 10, 22, 24, 92, 157), не має фінансово-економіч-

ного обґрунтування, і рекомендував відхилити його. Однак, незважаючи на це, депутати 03.07.2012 р. ухвалили цей Закон, а тодішній Голова Верховної Ради В. Литвин і Президент України В. Янукович його підписали. Щоправда, з ініціативи Президента було створено робочу групу для покращення Закону.

Критики Закону України «Про засади державної мовної політики» зазначають, що в ньому «простежується тенденція наділити російську мову особливим статусом, відмінним від статусу інших мов національних меншин», оскільки її виокремлено в тексті Закону дев'ять разів. Тим часом в «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» не надано преференцій жодній із регіональних мов.

У названому Законі України записано, що до кожної з регіональних мов або мов меншин застосовують передбачені заходи, якщо кількість носіїв, які проживають на території поширення мови, становить 10%. Однак за рішенням місцевої ради в окремих випадках заходи можуть стосуватися і мов, регіональна група носіїв яких становить менше 10%. У тексті Хартії не визначено переваг у використанні регіональних мов за кількістю їхніх носіїв, оскільки йдеться про захист міноритарних (меншинних) мов, а не мов меншин.

Як відомо, після прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» статус регіональної отримали російська мова (у м. Одесі та Одеській обл., у м. Красний Луч і м. Первомайську Луганської обл., містах Севастополі, Харкові, Ялті, Миколаєві, Херсоні, а також у Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській і Дніпропетровській областях), угорська (у м. Берегово та Виноградівському р-ні Закарпатської обл.), румунська (у м. Герцаві та Герцаївському районі, у с. Волоці Глибоцького району, с. Тарасівці та с. Нижні Петрівці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., а також у с. Біла Церква Рахівського р-ну Закарпатської обл.) і польська (у с. Нижні Петрівці та с. Аршиця Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.). Про визнання польської мови як регіональної поставили питання жителі смт. Довбиш Житомирської обл., м. Мостиська та Мостиського р-ну Львівської обл. та ін. А в м. Ізмаїлі Одеської області цей статус було надано російській мові, проте відмовлено болгарській, хоча болгари там становлять 10% населення.

У ст. 9 Закону дозволено органам місцевого самоврядування використовувати регіональну мову не лише для внутрішнього спілкування, але й для листування з органами державної влади вищого рівня. Варто зазначити, що в Хартії, на яку посилались автори Закону,

не йдеться про використання регіональних мов на загальнодержавному рівні.

Згідно зі ст. 20 цього Закону, громадянам України гарантується право отримувати освіту державною або регіональними мовами. Для цього досить у разі потреби написати заяву в будь-який час протягом навчання. Незрозуміло, як тоді має здійснюватися комплектування класів і груп, а також планування навантаження, що відбувається перед початком навчального року, звідки візьмуться кошти на додаткові групи, вчителів і викладачів. Дивним є положення про те, що мову навчання у приватних закладах усіх рівнів визначають їхні засновники або власники, оскільки тут навіть не згадано про вивчення державної мови. У ратифікованій Хартії наявне інше формулювання: «передбачити можливість надання суттєвої частини» дошкільної, початкової, середньої та професійно-технічної освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин. Щодо вищої освіти сказано: «передбачити можливість надання університетської та іншої вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин» або «забезпечити можливість вивчення цих мов як окремих дисциплін» (ч. III, ст. 8 [3]).

У сфері науки Законом України «Про засади державної мовної політики» гарантовано вільне використання не лише державної, а й регіональних мов або мов меншин та іноземних мов за вибором виконавців науково-дослідних робіт (ст. 20). Така мовна невизначеність може призвести до ускладнення обміну досягненнями учених. Натомість у Хартії знаходимо положення про «сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі регіональних мов або мов меншин в університетах чи аналогічних установах» (ч. П, ст. 7 [3]).

Згідно із Законом України «Про засади державної мовної політики», держава відмовляється від регулювання використання державної мови у сферах кіноіндустрії, телебачення, радіомовлення, друкованих ЗМІ, книговидавництва тощо. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин із цього приводу зазначає: «Ринкові міркування у поєднанні із ситуацією асиметричної двомовності в Україні сприятимуть імпорту й виробництву російськомовних програм, фільмів та публікацій, оскільки все це буде значно дешевше виробляти або імпортувати <...> Таке дерегулювання буде унікальним, оскільки більшість держав-членів ОБСЄ здійснює регулювання для забезпечення адекватної присутності державної мови у ЗМІ, зокрема на телебаченні. Це стосується не лише «малих» мов, наприклад голландської мови або скандинавських мов, а й таких «вели-

ких», як французька». Крім того, Верховний комісар зауважив, що створення умов, за яких особі не треба знати державну мову, не лише не узгоджується із позицією щодо об'єднаної ролі державної мови, а й повністю суперечить закладеному в п. 9 ч. 2 ст. 5 Закону принципу, за якого кожна особа в суспільстві вільно володіє кількома мовами.

У Рішенні Конституційного Суду України № 2-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України дійшов висновку, що Верховна Рада України порушила процедуру розгляду та ухвалення проекту Закону № 9073 під час його прийняття, загалом на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради України 3 липня 2012 р., що мало системний характер та істотно вплинуло на остаточний результат прийняття Закону. Викладене є підставою для визнання Закону неконституційним згідно з ч. 1 ст. 152 Конституції України. Тому Конституційний Суд України вирішив визнати таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. № 5029-VI зі змінами [9].

Не можна не згадати Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р., ст. 7 якого зазнала жорсткої критики з боку таких держав, як Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Польща, Росія. Так, 15.09.2017 р. опублікована заява Міністра освіти і науки України Л. Гриневич про намір спрямувати на експертизу Ради Європи мовну статтю цього Закону. Згодом Президент України П. Порошенко підтвердив доцільність такої ініціативи і вказав: «Результати експертизи і дискусії в результатах перемовин можуть бути враховані і в новій редакції закону про середню освіту».

Окрім цього, 6 жовтня 2017 р. до Конституційного Суду України надійшло конституційне подання 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII [4]. Суб'єкт права на конституційне подання вважає, що Закон про освіту не відповідає ст.ст. 8, 10, 11, 22, 24, 53 Конституції України, зокрема, порушує права національних меншин на навчання рідною мовою.

Закон передбачає, що освітній процес в усіх закладах освіти відбуватиметься українською мовою. Представники національних меншин мають право навчатися в окремих групах дитсадків та класах початкової школи,

в яких, крім української, буде використовуватися в освітньому процесі мова відповідної меншини. Починаючи з 5 класу вся освіта відбуватиметься українською мовою, винятки можливі лише для представників корінних народів (перш за все, кримських татар), які можуть зберігати двомовне навчання до закінчення старшої школи.

Для першокласників така система запрацювала з 1 вересня 2018 р., а для тих, хто почав учитися в школах із мовою національних меншин раніше, – з 1 вересня 2020 р., причому впродовж цих трьох років у школах із навчання мовами меншин буде поступово збільшуватися кількість предметів, що викладаються українською.

У закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або кілька дисциплін двома та більше мовами – державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу. Варто зазначити, що серед 24 мов ЄС є мови деяких нацменшин України – румунська, угорська, польська, болгарська, словацька тощо. Російська ж мова до мов ЄС не належить, тому навіть окремі предмети чи дисципліни (окрім, власне, курсу російської мови) не зможуть викладатися російською ні в базовій чи профільній школі, ні в музичних або художніх школах, ні в університетах чи професійних коледжах.

11 грудня 2017 р. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) надала висновок щодо мовних положень Закону України «Про освіту» з низкою рекомендацій для України. Зокрема, на думку комісії, для виконання ст. 7 Закону в її нинішньому вигляді Україна має повною мірою використовувати гнучкість в ухваленні імплементаційного законодавства, продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі, на додаток до вивчення державної мови [12].

Також Україні радять внести зміни до перехідних положень Закону «Про освіту», забезпечивши довший перехідний період впровадження закону, звільнити приватні школи від нових мовних вимог, а також розпочати діалог із нацменшинами щодо мовного питання в освіті та забезпечити, щоб закон не загрожував збереженню культурної спадщини меншин.

Висновки. Проведений аналіз документів, які стали правовою основою для здійснення державної мовної політики, дає змогу констатувати, що законодавча база в Україні загалом відповідає нормам світової практики. Однак задля вироблення напрямів державної мовної політики бракує глибокого вивчення нинішньої

мовної ситуації в Україні, а це і є розвиток приросту знань у системі публічного управління. Задекларувати державний статус української мови для повноцінного її утвердження в усіх сферах суспільного життя замало. Необхідно створити механізми реалізації правових документів, а також врегулювати питання, пов'язані з юридичною відповідальністю за порушення законів. Державна мовна політика в Україні має відповідати конституційним нормам, положенням відповідних міжнародно-правових зобов'язань і стратегії державотворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. К.: Видавничий центр «Академія», 2004. 344с.
2. Ермошин Г. Государственно-правовые аспекты языковых отношений. Российская юстиция. 1998. № 3. С. 19–21.
3. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014.
4. Конституційне подання 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Про державну мовну концепцію: Указ Президента України від 15.02.2010 р. № 161/2010. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>.
7. Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
8. Про мови в Україні: проект Закону, унесений народними депутатами України VI скликання О.С. Єфремовим, П.М. Симоненком та С.Р. Гриневецьким і зареєстрований у Верховній Раді України 7 вересня 2010 р. за № 1015-3. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0S703A.html.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики»: прийнято 28 лютого 2018 р. № 2-п/2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18>.
10. Солодов А.В. Государственный язык Российской Федерации: проблемы легального определения. Российский юридический журнал. 2004. № 3 (43). С. 37–44.
11. Шмагун А. Методологические средства обеспечения прироста знаний в системе государственного управления. Публичное управление: Научный журнал. 2016. Вып. 1. С. 34–42.
12. Ukraine – Opinion on the provisions of the Law on Education of 5 September 2017, which concern the use of the State Language and Minority and other Languages in Education, adopted by the Commission at its 113th Plenary Session (Venice, 8–9 December 2017). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)030-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)030-e).